

ДИАЛЕКТОЛОГІЯ

Ю. В. Абрамян (Луганськ)

УДК 811.161.2'282.2(477.52/6)

СПІВВІДНОШЕННЯ ДИНАМІКИ Й СТАТИКИ
В РОСЛИННИЦЬКІЙ ЛЕКСИЦІ

(на матеріалі українських східнослобожанських говірок)

Діахронійне вивчення діалектної лексики дає можливість простежити мовні зрушення на окремих часових зрізах, визначити територіальні межі цих змін, а також засади їх виникнення. Порівняння різночасового мовного матеріалу дозволяє виявити не тільки динамічні процеси в певних говірках упродовж визначеного періоду, а й забезпечує достовірними відомостями щодо закономірностей розвитку всієї діалектної системи української мови. „У розвитку словникового складу будь-якої говірки співіснують два процеси – оновлення лексики й збереження традиційних рис” [Козачук 1983: 196].

Виявленню динаміки української діалектної системи та окремих її говірок на різних мовних рівнях приділяли увагу Б. Шарпило [Шарпило 1965], І. Варченко [Варченко 1964], П. Гриценко [Гриценко 1990, 1984], К. Герман [Герман 1995], К. Глуховцева [Глуховцева 2005], Г. Мартинова [Мартинова 2009], О. Костів [Костів 2003] та ін. Актуальність нашої роботи зумовлена потребою системного дослідження сільськогосподарської лексики як органічного складника лексикону східнослобожанських говірок в аспекті динаміки.

Мета статті – схарактеризувати співвідношення динаміки й статичності в рослинницькій лексиці на прикладі СМ (семантичної мікрогрупи) на позначення круп'яних зернових культур.

До СМ на позначення круп'яних зернових культур відносимо найменування ячменю, вівса, гречки, проса, сорго, кукурудзи – рослин, які культивують на території Східної Слобожанщини. Більшість цих назв разом із назвами хлібних злаків є праслов'янською спадщиною давньоруської мови, зокрема, *ючмы* (род. відм. *ючьмене*) < *јєсьту* „ячмінь”, *просо* < *proso* „просо”, *овьсь* < *овьсь* „овес” [Історія...: 89].

Семі ‘ячмінь (*Hordeum*)’ у всіх досліджених східнослобожанських говірках реалізовано лексевою *йач'м'ін'*, у пп. 5, 7, 8, 9, 10, 11, 12, 17, 18, 19, 20, 23, 28, 46, 47, 55, 56, 58 паралельно функціонує фонетичний варіант *йач'мен'*; у пп. 17, 19, 20, крім цього, зафіксовано акцентуаційний варіант *йач'м'ін'* (*йач'мен'*). Сема спорадично представлена іншими, етимологічно прозорими найменуваннями: *йашка* (7, 8), *йдрец'* (60) – указують на час висіву культури, *фураж* (58) – на призначення. Лексеми *ячмінь* подано в СГ та етнографічних працях із тим самим значенням [СГ IV: 546; ХАРК. ЗБ.: 29, 271; ДЕСУ: 291], що й у сучасних східнослобожанських та інших говірках, а морфемний варіант *ячмені* (*ячмена*) позначає ячмінь на корені [СГ IV: 546]. У СГ

подано лексему *фураж*, щоправда, з іншим наголошуванням й з відмінним від сучасного значенням – ‘недоборь’ [Там само: 380].

Лексема *овес* маніфестує сему ‘овес (Avena)’ у всіх говірках досліджуваного ареалу, у шести говірках зафіксовано паралельне вживання множинної форми цього номена – *оўси* (7, 8, 9, 10, 11, 12). Номен *овес* репрезентує у СГ (тут зафіксовано й демінутивні утворення *овесець*, *овесок*), а також в проаналізованих етнографічних працях найменування цієї злакової рослини [СГ III: 34; ХАРК. ЗБ.: 271; ДЕІСУ: 291], а в ХАРК. ЗБ. подано ще й варіант *говэсь* [ХАРК. ЗБ.: 512].

На позначення семи ‘колосок вівса’ у досліджених говірках виявлено значну кількість маніфестантів. Найширший ареал мають двокомпонентні номени, словосполучення зі стрижневою лексемою *колосок*, які функціонують у відношеннях вільної заміності, зокрема, *ко́лосок в іўса* та *в іўс’аний коло́сок* (1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9, 10, 11, 12, 13, 14, 15, 17, 18, 19, 20, 22, 23, 25, 26, 27, 28, 31, 32, 33, 34, 35, 38, 39, 40, 41, 42, 43, 46, 47, 48, 49, 50, 51, 52, 58, 61, 62, 63). У частині говірок зафіксовано однокомпонентну назву *м’імла* (4, 13, 24, 29, 30, 45, 60, у п. 60 виявлено фонетичний варіант *м’етла*) та морфемні варіанти *м’ітелка* (19, 22, 44, 45, 53, 54, 55, 56, 59, у пп. 19, 55, 56 помічено ще й фонетичний варіант *ме́телка*, у пп. 22, 44, 45, 56 – *ме́т’олка*, у пп. 53, 54, 55, 56 – *м’іт’олка*), *м’імлиц’а* (57, 59), *м’імлич’ка* (21). У незначній кількості говірок функціонують інші лексеми, як-от: *кити’у’а* (17, 18, 20, 36), *во́лот*’ (16), у п. 37 – морфемний варіант *во́лоток*. У СГ зафіксовано полісемічний номен *во́лот* (є демінутивне утворення *во́лоток* і морфемний варіант *во́лота*), який в одному зі значень маніфестує сему ‘колось, метелка проса или овса’ [СГ I: 252].

Номен *гречка*, як і сама реалія, потрапила на слов’янські терени пізніше за згадувані вище найменування злакових культур. Деякі дослідники вважають, що литовське *grīkaī* є не пізнішим від XII – XIII ст. запозиченням з давньоруського **грѣка/греча*, а через литовське посередництво з’явилося в XV ст. в польській мові: *грук* [Історія...: 321]. У СГ лексема *гречка* маніфестує сему ‘греча, гречиха-растіння’ [СГ I: 325]. У всіх досліджених сучасних українських східнословобожанських говірках сему ‘гречка (Fagorugum)’ репрезентує також лексема *г’реч’ка*, а паралельно функціонують її морфемні варіанти, зокрема: у пп. 7, 8, 9, 10, 11, 12, 14, 15, 16, 17, 18, 20, 23, 25, 33, 34, 45, 46, 47, 49, 50, 51 – *г’реч’иха*, у п. 27 – *г’реч’а*; у п. 60 виявлено номен *йад’риц’а*. Ці номени зафіксовано в етнографічних працях [ХАРК. ЗБ.: 32; ДЕІСУ: 291].

На позначення семи ‘просо (Panicum)’ у всіх обстежених говірках зафіксовано лексему *п’росо*, а у двох говірках спостережено паралельно вживаний демінутив *прос’це* (13, 24). Назва вживана не лише в діалектному мовленні, але й у сучасній літературній мові, її також зафіксовано в ХАРК. ЗБ. [ХАРК. ЗБ.: 316, 783]; у СГ подано ще й сорти проса та демінутивне утворення *пріс’це* [СГ III: 480]. Номен відомий уже в давньоруській мові, однак, як свідчать наукові джерела, не

представлений у староукраїнських пам'ятках XIV – XV ст. [Історія...: 321], у сучасних українських східнословобожанських говірках не втратив своєї актуальності, що говорить про його стабільність. У СГ на позначення семи 'просо (Panicum)' подано ще й номен *малай* [СГ III: 400], у досліджених східнословобожанських говірках такої назви не виявлено.

Сему 'колосок проса' маніфестовано десятьма лексемами з морфемними й фонетичними варіантами: *м'ет'ла* (7, 8, 9, 10, 11, 12, у пп. 13, 24, 45 – фонетичний варіант *м'іт'ла*), *м'ет'олка* (5, 7, 8, 9, 10, 11, 12, 17, 18, 19, 20, 22, 23, 35, 36, 37, 38, 44, 45, 59, у пп. 5, 7, 8, 9, 10, 11, 12, 35, 36, 37, 38, 39, 40, 53, 54, 55, 56 спостережено фонетичний варіант *м'іт'олка*, у пп. 34, 35, 36, 37, 38, 49, 50, 51 – *м'ет'олка*, у пп. 53, 54, 55, 56 – *м'ітелка*, у пп. 55, 56 – *м'етелка*); *ме^uтели^ч'ка* (16, 25, 26, 27, у п. 23 – *ме^uт'олоч'ка*, у п. 57 – *м'іт'олоч'ка*); *м'іт'лиц'а* (21, 57), *м'іт'лич'ка* (63); *'волот'* (1, 2, 3, 4, 7, 8, 16, 22, 30, 39, 40, 52, 58, у пп. 26, 31, 32, 33, 41, 42, 43 виявлено морфемний варіант *воло'ток*); *'китиц'а* (7, 8, 13, 17, 18, 19, 20, 24, 29, 46, 47, 48, 53, 54, 55, 56, 57, у п. 6 – морфемний варіант *'кит'ага*); *коло'сок* (27, 63); *'кашка* (14, 15); *'в'еточ'ка* (46, 47); *гроз'д'* (24); *к'іст'* (60); *'в'іник* (1, 2), а також атрибутивне словосполучення *прос'а'ниї'в'іник* (61, 62).

У СГ на позначення колоска проса подано багатозначні лексеми *волот* (*волоток*, *волота*) [СГ I: 252], *китяг* [Там само II: 241], *киях* (*кияхок*) [Там само: 242], *ряса* [Там само III: 480], два останні номени в східнословобожанському мовленні з таким значенням не помічені. У полісемічних лексем *кашка* [Там само II: 228], *китиця* [Там само: 241], *мітла* (*мітлиця*, *мітличина*) [Там само: 434], зафіксованих у СГ, серед значень не спостерігаємо назв колоска проса чи іншої рослини, тобто з часом у східнословобожанських говірках відбулося розширення їхньої семантики.

Злакову культуру сорго порівняно недавно культивують в Україні, тому найменування не зафіксовано в давніх джерелах. У сучасних східнословобожанських говірках сему 'сорго (Sorghum)' представлено таким набором лексем: *'сорго* (1, 2, 3, 5, 6, 7, 8, 9, 10, 11, 12, 13, 14, 15, 16, 17, 18, 19, 20, 21, 22, 23, 24, 25, 26, 28, 29, 30, 33, 31, 32, 34, 35, 36, 37, 38, 39, 40, 41, 42, 43, 44, 45, 46, 47, 48, 49, 50, 51, 52, 53, 54, 55, 56, 57, 58, 59, 60, 61, 62, 63, у пп. 17, 18, 20 – *'сорга*); *'в'іни^еки* (6, 7, 8, 9, 10, 11, 12, 13, 21, 34, 41, 49, 50, 51, 55, 56, 58, 60, у пп. 6, 21 спостережено демінутивне утворення *'в'інич'ки*, у п. 4 – морфемний варіант *'в'ін:и^еч':а*); *'просо* (27, 43, 25); *ч'умиза* (16); *'в'ін:и^еч'не'сорго* (45, 63). В окремих обстежених говірках зафіксовано номени для різних сортів сорго, зокрема, у пп. 31, 32, 45 – *'в'ін:и^еч'не'сорго*, *кормо'ве'сорго*, *'сахарне'сорго*.

У всіх говірках досліджуваного ареалу на позначення семи 'кукурудза (Zea mays)' функціонує лексема *кукур'уза*, а також виявлено фонетичні варіанти *кукур'уза* (4, 7, 8, 14, 15, 16, 24, 26, 27, 28, 29, 30, 41, 42, 50, 55, 56, 57, 58, 63), *кукур'гуза* (1, 2, 3, 7, 8, 9, 10, 31, 32, 36, 37, 53,

61, 62); у кількох говірках спостережено паралельне вживання інших лексем, зокрема: *пше^ш/нич'ка* (13, 24, 34, 35, 36, 37, 38, 41, 42, 49, 50, 51, 52, 53, 54, 60, 61, у п. 21 – морфемний варіант *п'ш'інка*); *кач'а'ни* (7, 8, 9, 10, 11, 12, 23, 41, 42, 45, 55, 56, 58). „Уже в XVIII ст. носіям староукраїнської мови була відома нова сільськогосподарська культура... Вважається, що українська назва кукурудза та близькі до неї звуковим оформленням лексеми в інших слов'янських мовах виникли на основі румунського слова *sisiguz*, що було первісною назвою ялинкової шишки” [Історія...: 322]. У СГ сема ‘кукурудза (*Zea mays*)’ маніфестована лексемами – *кукурудза* [СГ II: 322], *пшеничка*, *пшінка* [Там само III: 504], *кендериця* [Там само II: 235], *тенгериця* (*тендериця*) [Там само III: 254]. У ХАРК. ЗБ. на позначення рослини зафіксовано номени *кукуруза* й *пшеничка* [ХАРК. ЗБ.: 603]. Як бачимо, перші три лексеми не втратили своєї актуальності й до сьогодні, вони активно функціонують у багатьох східнословобожанських говірках.

Проаналізований матеріал дозволяє констатувати стабільність репертуару ядерних сем, зокрема, найменувань традиційних круп'яних зернових культур: *йач'м'ін'*, *о'вес*, *г'реч'ка*, *п'росо*, *кукуруза*.

Збереження давніх номенів супроводжує поступовий процес словотворення, коли на основі стрижневих лексем виникають нові деривати. Мовні зміни пов'язані також з фонетичною варіативністю і усталених, і нових номенів. Збагатився репертуар традиційних сем і дублетними найменуваннями, а окремі з них навіть посіли місце центральних репрезентантів, відсунувши давні на периферію номінаційного ряду, напр., у репрезентації сем ‘колосок вівса’, ‘колосок проса’ лексеми *волот'*, *воло'ток* частково втратили активність і поступилися місцем номенам *м'ет'ла*, *ме'т'олка* тощо. Значною мірою збільшення лексичного складу СМ відбулося завдяки змінам семантичної структури відомих номенів (*фу'раж*, *й'ашка*, *й'а'рец'*, *кити'є'ц'а*, *м'іт'ла*, *кашка*, *в'іник* тощо).

Одночасно з поповненням репертуару новотворами й неосемантизмами спостережено й наслідки зворотного процесу – архаїзації лексичних одиниць, що стосується незначної частини номенів (напр., *лабуз*, *малай*). Результати цього процесу прослідкувати важче, оскільки такі зміни відбуваються повільно й мають умовний характер.

Загалом, у СМ на позначення круп'яних зернових культур протягом аналізованого періоду простежено нерівномірне співвідношення руху й статичності репрезентаційного ряду із суттєвим ухилом у бік динамічних змін. Відійшли на периферію або й до пасивного словникового запасу номени, що втратили активність, їх замінили актуальніші, виникли нові лексичні одиниці на позначення традиційних і нових реалій, разом з тим збережено основні маніфестанти. Завдяки цьому закономірному співвідношенню відбувається постійний і безперервний процес розвитку не лише окресленої мікрогрупи, а й усієї сільськогосподарської лексики.

Перспективи дослідження вбачаємо в подальшому дослідженні

динамічних процесів у інших сегментах рослинницької лексики.

Цифрові позначення говірок Луганщини

1) с. Лантратівка Троїцького р-ну; 2) смт Троїцьке; 3) с. Червоноармійське Білокуракинського р-ну; 4) с. Березівка Новопокровського р-ну; 5) с. Покровське Троїцького р-ну; 6) с. Новониканорівка Сватівського р-ну; 7) с. Новочервоне Троїцького р-ну; 8) с. Тарасівка Троїцького р-ну; 9) с. Маньківка Білокуракинського р-ну; 10) с. Малоолександрівка Троїцького р-ну; 11) с. Просторе Білокуракинського р-ну; 12) с. Плахо-Петрівка Білокуракинського р-ну; 13) с. Макартетине Новопокровського р-ну; 14) смт Білолуцьк Новопокровського р-ну; 15) с. Можняківка Новопокровського р-ну; 16) с. Донцівка Новопокровського р-ну; 17) с. Хомівка Сватівського р-ну; 18) с. Гончарівка Сватівського р-ну; 19) м. Сватове; 20) с. Свистунівка Сватівського р-ну; 21) с. Маньківка Сватівського р-ну; 22) смт. Білокуракине; 23) с. Нещеретове Білокуракинського р-ну; 24) с. Закотне Новопокровського р-ну; 25) с. Заайдарівка Новопокровського р-ну; 26) с. Новорозсош Новопокровського р-ну; 27) смт Новопокров; 28) с. Писарівка Новопокровського р-ну; 29) с. Риб'янцеве Новопокровського р-ну; 30) с. Піски Новопокровського р-ну; 31) с. Сичанське Марківського р-ну; 32) с. Кризьке Марківського р-ну; 33) с. Бондарівка Марківського р-ну; 34) с. Підгорівка Старобільського р-ну; 35) с. Голубівка Кремінського р-ну; 36) с. Новоборове Старобільського р-ну; 37) с. Чмирівка Старобільського р-ну; 38) м. Старобільськ; 39) с. Бондареве Старобільського р-ну; 40) с. Веселе Старобільського р-ну; 41) с. Брусівка Біловодського р-ну; 42) с. Литвинівка Біловодського р-ну; 43) с. Курячівка Марківського р-ну; 44) с. Семикозівка Біловодського р-ну; 45) с. Великоцьк Міловського р-ну; 46) с. Стрільцівка Міловського р-ну; 47) с. Калмиківка Міловського р-ну; 48) с. Мусіївка Міловського р-ну; 49) с. Червонопопівка Кремінського р-ну; 50) м. Кремінна; 51) с. Нова Астрахань Кремінського р-ну; 52) с. Шульгинка Старобільського р-ну; 53) с. Штормове Новоайдарського р-ну; 54) с. Переможне Новоайдарського р-ну; 55) с. Євсуг Біловодського р-ну; 56) с. Парневе Біловодського р-ну; 57) с. Верхньобогданівка Станично-Луганського р-ну; 58) смт Біловодськ; 59) с. Данилівка Біловодського р-ну; 60) смт Новоайдар; 61) с. Дмитрівка Новоайдарського р-ну; 62) с. Царівка Новоайдарського р-ну; 63) с. Обозне Слов'яносербського р-ну.

Джерела

ДЕІСУ – Сумцов М. Ф. Дослідження з етнографії та історії культури Слобідської України. Вибрані праці / упорядкув., підготов. тексту, передм., післямова та прим. М. М. Красикова. – Х. : АТОС, 2008. – 558 с.; СГ – Словарь української мови : у 4 т. / упоряд. з дод. власного

матеріалу Б. Д. Грінченко. – Репринт. вид. – К. : Лексикон, 1996. – Т. 1 – 4; **ХАРК. ЗБ.** – Жизнь и творчество крестьян Харьковской губернии: Очерки по этнографии края / сост. В. В. Иванов. – Харьков, 1898. – Т. 1 – 1012 с.

Література

Варченко 1964 – Варченко І. О. Фонетичні зміни в одній західнополтавській говірці / І. О. Варченко // Українська діалектологія і ономастика / ред. К. К. Цілуйко. – К., 1964. – С. 14 – 28; **Герман 1995** – Герман К. Ф. Українські говірки Північної Буковини в історичному та лінгвогеографічному аспекті: Фонетика, фонологія / К. Ф. Герман. – Чернівці : Рута, 1995. – 391 с.; **Глуховцева 2005** – Глуховцева К. Д. Динаміка українських східнослобожанських говірок : монографія / К. Д. Глуховцева. – Луганськ : Альма-матер, 2005. – 592 с.; **Гриценко 1990** – Гриценко П. Ю. Ареальне варіювання лексики / П. Ю. Гриценко. – К. : Наук. думка, 1990. – 272 с.; **Гриценко 1984** – Гриценко П. Ю. Моделювання системи діалектної лексики / П. Ю. Гриценко. – К. : Наук. думка, 1984. – 227 с.; **Історія... 1983** – Історія української мови: лексика і фразеологія / В. О. Винник, В. Й. Горобець, В. Л. Карпова та ін. – К. : Наук. думка, 1983. – 743 с.; **Козачук 1983** – Козачук Г. О. Динаміка побутової лексики поліських говірок / Г. О. Козачук // Структура і розвиток українських говорів на сучасному етапі: XV Республік. діалектол. нарада : тези доп. і повідомл. – Житомир, 1983. – 229 с.; **Костів 2003** – Костів О. М. Динаміка і статика в діалектних просторових конструкціях (на матеріалі II тому АУМ) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.01 „Українська мова” / О. М. Костів. – Л., 2003. – 23 с.; **Мартінова 2009** – Мартінова Г. І. Діалектний словотвір: Досягнення і перспективи досліджень / Г. І. Мартінова // зб. наук. доп. – К. : Вид. дім Дмитра Бураго, 2009. – С. 542 – 547; **Шарпило 1965** – Шарпило Б. А. До питання про генезис діалектних груп української мови / Б. А. Шарпило // Тезиси докладов и сообщений по итоговой научной конференции за 1964 год. – Луганск, 1965. – С. 90 – 96.

Абрамян Ю. В. Співвідношення динаміки й статичності в рослинницькій лексиці (на матеріалі українських східнослобожанських говірок)

У статті розглянуто опозицію аналізованого сегмента лексики на двох хронологічних зрізах: їхні часові межі орієнтовно визначено як сто років – кінець XIX ст. – початок XX ст. : кінець XX ст. – початок XXI ст., адже мовні зміни найвиразніше можуть виявлятися, і, відповідно, їх можна чітко простежити впродовж значного часового відрізка. Установлено нерівномірне співвідношення руху й статичності репрезентаційного ряду з суттєвим ухилом у бік динамічних змін.

Ключові слова: сема, семема, лексема, маніфестант, номен, варіанти, динаміка, статика.

Абрамян Ю. В. Соотношение динамики и статики в растениеводческой лексике (на материале украинских восточнослобожанських говорів)

В статье рассмотрена оппозиция анализируемого сегмента лексики на двух хронологических срезах: их временные границы ориентировочно определены как сто лет – конец XIX ст. – начало XX ст. : конец XX ст. – начало XXI ст., ведь языковые изменения наиболее выразительно могут проявиться, и, соответственно, их можно четко проследить в течение значительного по времени отрезка. Установлено неравномерное соотношение движения и статики репрезентационного ряда с существенным уклоном в бок динамических изменений.

Ключевые слова: сема, семема, лексема, манифестант, номен, варианты, динамика, статика.

Abramyan Ju. V. Dynamics and statistics correlation in crop vocabulary (based on Ukrainian East Slobozhan dialects)

The article deals with the opposition of the analyzed segment of vocabulary in two chronological sections: their time limits roughly defined as a hundred years – end of the nineteenth century – the beginning of the twentieth century: end of the twentieth century – the beginning of the XXI century, because most expressive language changes may occur, and therefore, they can clearly be seen for a considerable time interval. Established uneven ratio of motion and static of a representative number with a significant bias in the side of dynamic changes.

Key words: seme, sememe, lexeme, manifestant, nomen, variants, dynamics, statics.

Стаття надійшла до редакції 08. 10. 2012 р.

Прийнято до друку 26. 10. 2012 р.

Рецензент – д. філол. н., проф. Глуховцева К. Д.

Н. Г. Загнітко (Донецьк)

УДК 811.161.2:81'282 (477.62)

СХІДНОСТЕПОВІ НАЗВИ КРУПІВ І СТРАВ З НИХ

Дослідження лексики харчування є актуальним, оскільки вона відіграє значну роль у словниковому складі будь-якої мови. „Страви і харчування в історії людства займають важливе місце, як і житло, культура побуту та матеріальна й духовна культура взагалі” [Ганудель 1987: 5]. Назви їжі містять у собі величезну кількість свідчень минулих епох, які є важливими не тільки для вивчення української мови, а й матеріальної та духовної культури українського народу.